

A TÁRSADALMI NEM (GENDER) KOMPONENSEI ÉS NYELVI VETÜLETEI

KEGYESNÉ SZEKERES ERIKA

Behnke és Meuser (1999) szerint a társadalmi nem (gender) fogalmát több, de legalább három szempontból érdemes megközelítenünk. Beszélhetünk például a társadalmi nemről mint a kutatás, az elemzés tárgyáról, s ebben az esetben nyilvánvalóan *analitikus kategóriaként* kezeljük. Ekkor a gender nemcsak mint a társadalmat strukturáló (adott esetben megosztó) szociális kategória van jelen a kutatásban, hanem mint módszertani elem is. A gender mint kutatás-módszertani fókuszpont segítségével arra is kereshetjük a választ, hogy milyen komponensekből tevődik össze a gender mint szociális kategória, azaz annak a kérdésnek járunk utána, hogyan strukturálódik és hogyan konstituálódik a gender fogalma egy adott gyakorlat- ill. beszélőközösségben. A vizsgálat további szempontja lehet annak föltárása, hogyan hat az adott gyakorlat- ill. beszélőközösségben létrejött gender-fogalom és gender-konstrukció a közösség mindennapi életének szerveződésére.

A gender konstruálásában a nyelv két szempontból is meghatározó: egyrészt a nyelv a gender kifejezésére szolgáló nyelvi eszközöket teremti meg, másrészt a gender a gyakorlat- ill. a beszélőközösség tagjainak aktív nyelvgyakorlatában jön létre. Ebben a koncepcióban a társadalmi nemet elsősorban és elsődlegesen *társadalmilag konstruált kategóriaként* kezeljük. E felfogás abból indul ki, hogy a társadalmi nem annak a társadalmi berendezkedésnek és formának a hozadéka, amelyben a beszélő- ill. a gyakorlatközösség tagjai mindennapi tevékenységüket végzik. Ugyanakkor számos kutatás rámutat arra is, hogy a társadalmi hatást a gender megkonstruálásának folyamatában a lehető legtágabban szükséges értelmeznünk, mert például a társadalmi szocializáció hatását keresztezhetik, fölülírhatják azok az individualizációs folyamatok, amelyek a gender egyéni jellemzőinek megkonstruálását irányítják. Ebben az értelmezési keretben is nagy szerep jut a nyelvhasználatnak, méghozzá az előbbi szociális meghatározottsághoz hasonlóan két szempontból is: egyrészt azért, mert a külső irányítás alatt álló és kontrollfunkciót is gyakorló intézményesített szocializáció a nyelv segítségével fogalmazza elvárásait, normáit és konvencióit; másrészt azért, mert a nyelv által, a nyelvhasználat útján az individuum, a szubjektum is reprezentálja saját gender-pozícióit.

A gender fogalmát strukturális nézőpontból a *társadalmi kategóriákat létrehozó kategóriaként* is értelmezhetjük. Ez azt jelenti, hogy a társadalom tagjai nemcsak saját gender-pozícióikat reprezentálják, hanem beszélgetőtársaikat is gender-sémák mentén kategorizálják. A genderről alkotott előzetes elképzeléseink, elvárásaink, a genderről az individuális és a szociális fejlődés során kialakult

(kialakított) „tudásunk” alapján és a konkrét szituációban lezajlott gender-reprezentációs gyakorlatot interpretálva vonunk le következtetéseket mások gender-identitására vonatkozóan. A gender-sémák és gender-reprezentációk mentén is jellemezzük beszélgetőtársainkat a hétköznapi diskurzusgyakorlatok legkülönbözőbb szinterein. A nyelv szerepe tehát abban is meghatározó, hogy a genderről, mint társadalmi struktúrákat létrehozó és működtető kategóriáról hogyan gondolkodunk.

Jelen írás célja annak bemutatása, hogy a fenti hármastagoltságú szempontrendszer alapján milyen komponensekből épül fel a gender fogalma, s az egyes gender-komponensekre hogyan és milyen mértékben hat a saussure-i értelemben vett *langue* (a nyelvi rendszer) és *parole* (a beszédtevékenység). A társadalmi nem dietzeni értelmezésében a gender legalább három dimenzióban hat: szociális, kulturális és szimbolikus összetevők fejtik ki hatásukat, s együttesen, vagy külön-külön is gender-konstruáló erővel lépnek fel. Dietzen (1993) modelljében a *szociális* jelzővel ellátott *dimenzió* arra utal, hogy az individuum csak bizonyos fokig élvez szabadságot abban a tekintetben, hogy egy adott interakcióban, egy adott szituációban hogyan reprezentálja gender-identitását, hiszen a nemi szerepekkel kapcsolatos elvárások, konvenciók gúzsba kötik a gender „színpadra vitelének” lehetőségeit.

A társadalmi nemi szerepek kialakulását, megszilárdulását vagy megváltozását befolyásolják például a nemekről (térben és időben) kialakult, uralkodó felfogások, a hagyományok, a nevelési ideálok, a világszemlélet, a normák és a konvenciók rendszere és általában a nemekről folytatott társadalmi diskurzus módja, tartalma. Ezeket az összetevőket sorolja Dietzen a társadalmi nem *kulturális dimenzió*jához. A társadalmi nem koncepciójának harmadik összetevője Dietzennél a szimbolikusság. A *szimbolikus* dimenzió azt jelenti, hogy a társadalmi, szocio-kulturális hatásmechanizmusok szimbolikus jelentéstartalmakban reprodukálják a nemek között fennálló különbségeket. A dietzeni modellben is elsődleges szerep jut a nyelvnek és a nyelvhasználatnak, Dietzen a nyelv szerepét a legmeghatározóbbnak mégis a sztereotípiák és a nemi szerepekhez társítható szimbólumok létrehozásában, jelentéstartalommal való felruházásában, annak átörökítésében és újratermelésében látja.

1. A társadalmi nem szociális (társadalmi) komponense

A gender társadalmi (szociális) komponense azt foglalja magába, hogy a társadalmi nemi szerepekhez normatív értékű szerepkészletek és státuszpozíciók társulnak, melyek minden interakcióban, beszédaktusban és diskurzusformában a nyelvhasználaton keresztül is reprezentálódnak. Dietzen (1993: 12) „*nemileg strukturált kapcsolatok rendszerének*” nevezi azt a szociális kapcsolathálót, amelyben a beszélők nemi szempontból is kifejezik identitásukat, egyrészt szex-markerek, másrészt gender-markerek segítségével.

A szexus-alapú és a gender-alapú nyelvi markerek egymástól való megkülönböztetése a biológiai nem és a szociális nem (társadalmi nem) megkülönböztetésén alapszik. Az angolban a „sex” és a „gender” szavak használatával lexikális és fogalmi szinten is meg tudjuk különböztetni egymástól a kettőt, azért, hogy hangsúlyozzuk: a nemi szerepkészlet nem biológiai eredetű, hanem historikusan, kulturálisan és szociálisan konstruált (Dietzen 1993). A „gender” terminus a szociális, kulturális és historikus beágyazottságot hivatott kifejezni. A „sex, sexus” (szexus) fogalma a férfiak és nők közötti fiziológiai-biológiai különbségekre korlátozandó. Lorber (2001: 196) ehhez azt is hozzáteszi, hogy a két fogalom egymástól való elválasztásakor nem feledkezhetünk meg arról a társadalmi konvencióról, és egyben magát a gender fogalmának strukturálódását is befolyásolni képes összefüggésről, hogy az egyénekhez hozzárendelt státusok és pozíciók meghatározásakor a szexus mégiscsak „durva és hozzávetőleges fogódzókat” ad, annak ellenére, hogy a szexus kategóriájából nyilvánvalóan nem következnek a konvencionális gender-szerepek. A „sex” fogalma tehát biológiai meghatározottságú szerepekre reflektál, a „gender” fogalma pedig a társadalmilag konstruált nemi szerepekre. A „gender” terminus lényege, hogy azt konnotálja: a nemi különbözőség mesterségesen létrehozott differenciákon alapszik, melyek részben kulturális és társadalmi meghatározottságúak, azaz az egyénre kívülről hatnak. A gender (társadalmi nem) fogalma tehát egyrészt azt foglalja magába, amilyenek és ahogyan a nemi szerepek prezentálása alapján a társadalom tagjai egymást kategorizálják, másrészt pedig az egyén saját identitásának pozicionálási formáit és gyakorlatát jelenti, s arra utal, hogy egyéni eszközök kiválasztása individuális meghatározottságú ugyan, de választást befolyásolják a szocializáció során elsajátított nemi-szerepkészlet nyelvi és nem nyelvi mintázatai (Hagemann-White 1993).

Cselekedeteinkkel és beszédcselekvéseinkben prezentáljuk és reprezentáljuk nemi szerepeinket. Ezzel kapcsolatosan Hagemann-White (1993) úgy véli, hogy kutatási feladatunk nem annak meghatározása, hogyan konstruálja meg a társadalom a kollektív cselekedetek és intézményesített beszédaktusok rendszerében a gender-identitásokat, és hogyan jelöli ki ennek alapján az egyes gender-sémákat, hanem azt, hogyan konstruálja meg az egyén a saját gender-identitását individuális cselekedetein ill. egyéni beszédcselekvésein keresztül, alkalmazkodva vagy elutasítva az egyes gender-sémákat.

Az egyéni és a társadalmi összefonódásának vagy elhatárolódásának mintázataiban fontos szerep jut West és Zimmermann (1992) megállapításának: a nemileg differenciált cselekvési sémák a nyelvhasználatot is befolyásolják, de ennél is fontosabb, hogy cselekedeteink és beszédcselekvésünk által jelöljük ki és erősítjük meg beszédp partnereink felé gender-identitásunkat. Hagemann-White (1993) úgy véli, hogy „a két nem szimbolikus rendszerének” foglyai vagyunk, s ez behatárolja mozgásterünket, kommunikációnk mikéntjét, ugyanakkor a

szimbolikusan kettéosztott világgépnek nemcsak passzív elszenvedői, hanem aktív létrehozói is vagyunk azáltal, hogy beszédünkben reflektálunk nemi identitásunkra.

A gender társadalmi komponense a nyelvhasználatban megnyilvánul például a megszólításokban és a névviselési szokásokban. A magyar nyelvben igen sok példa illusztrálhatja a megszólítási formulákban tükröződő nemi hierarchiát, elsődlegesen azáltal, hogy a női tisztség és a nők által betöltött rang, pozíció függelék formájában jelenik: tolmácsnő, házelnök asszony, alelnök asszony. A nőket gyakran csak a vezetéknev+né formulával szólítják meg, terjedőben van a vezetéknev+né+asszony megszólítási forma is. A nő társadalmi pozícióját kétszeresen is jelöli a papné asszony, a doktorné asszony megszólítás is.

2. A társadalmi nem kulturális és szimbolikus komponense

Egyes megközelítések (pl. Alfermann 1996) szerint a gender-konstrukció legfontosabb eleme a fentiekben bemutatott társadalmi komponens, míg mások szerint (pl. Goffman 2001) a kulturális-szimbolikus összetevőknek kell nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk. Nyilvánvaló, hogy a gender-komponensek egymással interakcióba lépnek, egymással összefüggésben állnak, egymásra hatnak és ellen hatnak.

A gender kulturális összetevőjével Lorber (2001) és Hagemann-White (1993, 1994) is foglalkoztak. Szerintük a társadalmi nem kulturális komponense azt jelenti, hogy az interakciókban, diskurzusokban reprezentált szex-markerek és gender-markerek „színpadra állítása”, a goffmanni felfogásban inszenálása kulturális konceptumokat alkotó rituálékhoz kötött. A gender verbális és nonverbális kifejezőeszközei tehát a beszélőközösség, a gyakorlatközösség kommunikációját is meghatározó rituálék függvényében értelmezhető jelek. A ritualizáltság egyben szabályozottságot is jelent, amely egyes esetekben, például az intézményi kommunikációban erős szabályozottságot jelent (pl. szabályokhoz kötött például a hallgatás és az elhallgattatás pragmatikája, a szóhoz jutás és a beszélőváltások meghatározottsága). Más esetekben, például informális beszélgetésekben a szabályozottság kevésbé erősen érvényesül (pl. jobban megengedett a mások szavába vágás, az együtt-beszélés, azaz gyakoribbak a párhuzamos szekvenciák). A beszélgetés kulturális-rituális szerveződése meghatározó módon függ a gender szociális (társadalmi) komponensétől, azaz a társadalmilag meghatározott nemi szerepektől és a társadalmilag legitimált nemi hierarchiától, a hatalmi pozícióktól.

A beszélgetések a nem, a gender mentén is szerveződnek: a beszélőpartner verbálisan és/vagy non-verbálisan közvetíti gender-identitását, a beszélgetőtársak észlelik és értelmezik ezt. Feltételezhető tehát, hogy az emberi kommunikáció modellje kiegészíthető egy gender-dimenzióval, amely az információ-feldolgozó kommunikációs modellel analóg módon működik: a beszélőpartner nyelvi viselkedésének interpretálásakor összehasonlíthatjuk a korábbi tapasztalatokat

egyfelől a saját gender-tudásunkkal, másfelől a „*tipikus és/vagy sztereotipikus férfi*” valamint a „*tipikus és/vagy sztereotipikus nő*” képével. Az összevetés eredményeképpen a beszédpartnert kategorizáljuk, azaz a kapott nyelvi és nem nyelvi szignálokat interpretálva a társalgásban résztvevőket elhelyezzük a „*férfiasság*” és a „*nőiesség*” mintázataiban. A kategorizálás eredménye befolyásolja azt, hogy milyen intenzitással pozicionáljuk a beszédpartner felé saját gender-identitásunkat, azaz azt, hogy az adott szituációban milyen erősségű gender-markerekkel reagálunk a beszédpartner gender-pozicionálására. Ezt a folyamatot nevezi Goffman (2001) a „*nemek színjátékának*”

A társadalmi nem szimbolikus komponense interakciók mintázataiban is kirajzolódó nemi hierarchia, valamint a férfi és nő közötti különbségek hangsúlyozására is szolgál, mivel a társadalom egyik alapvető tagoldási mintázata és koncepciója e különbözőség fenntartásán és megerősítésén alapszik. Az interakció, a nyelv és a nyelvhasználat jelentőségét abban is láthatjuk véli Hagemann-White (1994) –, hogy a gender kérdése nyelvi meghatározottságából kiszakítva, ill. társadalmi, szocio-kulturális beágyazottságától függetlenül egyáltalán nem vizsgálható, mert a nyelvi dimenzió egészen odáig terjed, hogy a nem konstrukciója (legyen az biológiai vagy társadalmi) a társas beszédcselekvésekben interaktív-kulturálisan konstruálódik meg. Persze a jelentések ilyen formán végbemenő kitágítása nem azt jelenti, a társadalmi nem koncepciója leszűkíthető lenne a nyelvi rendszer (*langue*) és a nyelvhasználat (*parole*) tartományára, s a társadalmi nem fogalma mögött mindössze egy nyelvi konstrukciót feltételeznénk.

A gender kulturális-szimbolikus komponensével a nyelvi gyakorlatban az is összefüggésbe hozható, hogy a nemek közötti különbségeket a beszélők a maszkulinitás és a feminitás kontinuumában helyezik el, s ennek alapján a beszélőközösség vagy a gyakorlatközösség tagjai hogyan értelmezik a maszkulinitás és a feminitás attribútumait, határait. A feminitás és a maszkulinitás fogalmának értelmezése kulturálisan variálódhat, de egymástól távol eső kultúrákban is mutathat egyezőségeket.

A társadalmi nem szimbolikus és kulturális komponense különösen erősen jut kifejeződésre a bibliai történetekben, mesékben, mondákban és irodalmi szövegekben megfogalmazott női és férfi szerepekben, amelyeket a szövegek retorikai eszközei (pl. ismétlődés, nyomatékosító kifejezések) tudatosítanak a befogadóban. Szimbolikus értelmű gender-pozicionálásnak minősíthető, hogy a népmesékben és a mondákban a női szereplők „*uramnak*” szólítják jövendőbelijüket, férjüket. Ezzel a megszólítási formával a férfi nő felett gyakorolt hatalma legitimálódik. Hasonló szimbolikus értelemmel bír, hogy a mesék, mondák világában nem tolerálják a nők férfi gender-markerekkel való felruházását. Például a „*Béla király és a Bankó lánya*” című ismert magyar mondában Bankó lánya férfiruhában jelent meg, férfiasan vívott, legényesen járt, férfihoz illően beszélt,

mégis: tekintete szép lány pillantása volt, ami, mint non-verbális gender-marker, elárulta. Egy másik mondában Sarolta asszonyt jellemzik férfi gender-markerekkel: kemény természetű volt, kezében tartotta urát és az országot, a férfitársaságot az asztal alá itta, a lovat úgy ülte meg, mint egy férfit, és haragjában úgy megütött egy férfit, hogy eltört az állkapocscsontja. (A jellemzést az a megjegyzés követi, hogy bizony illőbb lenne, ha a fejedelemasszony szép keze inkább az orsóval vesződne.) A mesék és mondák világa a halk szavú, a kedves szavú, a barátságosan szóló, a keveset szóló és a kedves mosolyú lány képét erősíti meg. A magyar népmesék szimbolikus értelmet hordozó, de ugyanakkor női gender-markerként is funkcionáló kommunikációs eszközei a sírás és a beszéd megtagadása, az önként vállalt hallgatás. A nő megszólalását gyakorta készíti elő a „*Miért sírsz?*” kérdés, amire a ritualizált válasz úgy kezdődik, hogy „*Ó hát hogyané sírnék...*” Ez általában egy hosszabb, panaszkodó női megszólalást vezet be. A szégyen is tipikus női-gender markerként kulturalizálódott: „*Jaj, édes Jánosom, ég az orcám mindkét felől!*” – olvashatjuk Benedek Elek egyik gyűjtésében.

3. A társadalmi nem individuális és szocializációs komponense

Már az előzőekben is tárgyalt gender-komponensek (társadalmi, kulturális, szimbolikus) esetében is több utalás történt az individuumra, a gender-identitással is rendelkező egyénre. Egyes szerzők (pl. Chodorow 2000) a társadalmi nem individuális komponensének értelmezésekor az ún. pszichológiai nem fogalmával operálnak, s alatta általában a nemi önazonosság fokát és mértékét, valamint a nemi igazodás fokát és mértékét értik. A nemi igazodás foka és mértéke azt jelöli, mennyire fogadja el, és milyen mértékben alkalmazkodik az egyén a társadalmi neméhez társuló attitűdökhöz és viselkedési formákhoz, például a férfias és a nőies beszédmód diskurzusjelölő markereihez. Bár nincs kizárólag olyan nyelvhasználati elem, amely kizárólagosan köthető valamely társadalmi nemhez, mégis az egyes diskurzus-markereket nemekhez köthetően preferáljuk. Más kérdés, hogy a társadalmi berendezkedés a specifikus különbségeket preferálná, s a sztereotipikus gondolkodásmód előtérbe is helyezi a különbségek felnagyítását.

Bem (1981) nemi sémákról szóló elméletében azt hangsúlyozza, hogy a gender társadalmi és kulturális komponensei milyen erősen tudják befolyásolni a gender individuális összetevőjét: a társadalom és a bennünket körülvevő kulturális tér azáltal, hogy megtanít bennünket arra, hogy gender-identitásunknak megfelelően milyen nyelvi és nem nyelvi gender-markereket használjunk, tudatosulnak a nemek közti különbségek, s a tudatosság eredményeként „a különbség szemüvegén át” értelmezzük a különböző gender-pozíciókat. Bem szerint a különbség-centrikus nézőponttal magyarázható, hogy a legtöbb kultúra éppen a férfiak és a nők közötti különbséget „színezi ki”, és rendeli más típusú különbségek fölé, s nevezi ki társadalomszervező, rendszerszervező elvvé. Bem ennek bizonyítékául nemi szereplistákat teszteltetett egyetemistákkal: a

megkérdezetteknek pontszámokkal ellátva kellett a „*nőiesség*” és a „*férfiasság*” skáláján tulajdonságokat elhelyezniük, majd magukra is vonatkoztatniuk, s az összesített pontszámok középértéke alapján a válaszadókat végeredményben meghatározták az amerikai társadalomban érvényes maszkulin és a feminin attribútumokat.

Más empirikus munkák (pl. Eisenmann 1997) a gender individuális és szocializációs komponensét együttesen vizsgálták, s a szülő és a gyermek neme közötti azonosságot ill. ellentétességet vették alapul. Figyelembe véve, hogy mikor melyik hat erősebben, esetenként a gyermek nemét tartják meghatározóbbnak, máskor pedig a szociális-modellkövető nemi szerep-elsajátítás elméletét látják igazolhatónak: a gyermek az azonos nemű szülő szokásait és beszédstílusát utánozza. A szülő neme sem mellékes tényező: amerikai vizsgálatokban kimutatták például, hogy az anyák a lányokkal hosszabb beszélgetéseket folytatnak, lányaikat gondolataik és érzelmeik kifejezésére erőteljesebben ösztönzik, s a lánygyermekkel folytatott interakcióban maguk is többet tematizálják az események érzelmi oldalát, mint a fiúgyermekkel. Német vizsgálatok azt mutatták, hogy a folyamat alakulásában a gyermek neme bizonyult dominánsnak: mind az apák, mind az anyák a lányokkal szemben gyakrabban alkalmazták az elaboratív, azaz a kifejtő-magyarázó beszédstílust az egyes nevelési szituációkban, s mindkét szülő a fiúkat verbálisan is többet büntette, mint a lányokat (Klann-Delius 1980). A szociális szerepkövetés modelljében elhelyezve a nemekre jellemző nyelvi gyakorlat úgy alakul ki, hogy a fiúgyermek az apai modellt követi: vagyis, ha az apára az autokratikus hanghordozás, kategorikus imperatívuszok használata a jellemző, akkor a fiúgyermek ezeket sajátítja el és használja gyakrabban, például a játszótársaival folytatott kommunikáció során is. A lánygyermek az anyai modellt követve tanulja meg például, hogy a kéréseit indirekt formában, például kérdő mondat formájában, burkoltan fogalmazza meg. Empirikus adatok szerint a hat éves gyermekek tisztában vannak azzal, hogy anyjuk és apjuk másfajta beszédmódot alkalmaznak bizonyos szituációkban, az apai-anyai beszédminta meghatározó lehet a gyermeki beszédjellemzők kialakulásában, nemi tekintetben is. Egyes amerikai vizsgálatok azonban arra is rámutattak, hogy végső soron ebben a folyamatban a szülők és a gyermek neme lép interakcióba egymással: a szülők már az 1-2 éves gyermekkel is másként kommunikálnak aszerint, hogy fiú vagy lány-e. Az anyák a lányaikkal szemben például több kérést és felszólítást fogalmaznak meg kérdés formájában, míg a fiaikkal szemben imperatívuszokat alkalmaztak a hasonló kommunikatív helyzetekben.

A szülői mintakövetésen kívül szólni kell az intézményesített nevelés nemileg differenciáló voltáról is. A nemi szocializáció kiterjed a nemileg specifikus nevelés/neveltetés nyelvi-nyelvhasználati oldalára is. A lányokat a legtöbb kultúrkörben szép beszédre, pontos kifejezésre nevelik, azaz elsajátíttatják

vele, hogy ne vágjon más szavába, ne beszéljen csúnyán. Mindezek a későbbi női nem szerepek nyelvi vonatkozásaiként fognak kumulálódni.

A nyelvi szocializáció során a szülők és a nevelők maguk is hasonló sémák mentén differenciálnak azért, hogy tolerálják a fiúk verbális agresszivitását, ill. a fiúkra nem szólnak rá, ha minduntalan közbevágna mások beszédébe. Ezek a megállapítások javarészt a köztapasztalatra támaszkodnak, semmint empirikus adatbázisokra, de még így is jelzésértékűek lehetnek. Bilden (1991) is rávilágít, hogy éppen ezen empirikusan nehezen feltérképezhető, nagyon rejtett interakciós keretek között születik meg a nemileg specifikus „*kommunikatív identitás*”

Eisenmann (1997) megpróbálta ezt kísérleti adatokkal is alátámasztani, s olyan kommunikatív helyzetet teremtett, ahol óvodáskorú fiúkkal és lányokkal kellett közölniük az anyáknak, hogy a gyermeket egy időre magukra hagyják. A lányokkal az anyák többsége ezt a beszédszándékot kooperatív és kifejtő stílusban közölte, az interakció során részletezték cselekedetük fiktív okát is. Ellenben a fiúkkal általában nem folytattak a gyermek beleegyezéséért küzdő kooperatív társalgást, nem ragaszkodtak a dialógus kérdés-felelet láncolatának megtartásához, hanem egyszerű kijelentő mondatokban közölték a tényállást, hogy „most egyedül maradsz, kisfiam”. A fiúk esetében az anyák a válaszreakciónak nem tulajdonítottak nagy jelentőséget. A kétféle anyai kommunikációs stratégiát Eisenmann (1997: 50-51) a következőképpen magyarázza: élettapasztalataik alapján az anyák ismerik a nemileg eltérő kommunikatív gyakorlatot, s ennek alapján már a kislányokról is azt tételezik fel, hogy meg akarják, és meg fogják érteni cselekedetüket, az anyák tehát ennek megfelelő nyelvi stratégiát választanak a lánygyermekkel folytatott interakciókban; a fiúknál pedig abból indulnak ki, hogy általában véve a tényállás tudomásul vételét kell elérniük ahhoz, hogy szándékuk megvalósulhasson, s nem a gyermek beleegyezését, ennek pedig az ellentmondást nem tűrő hangvétel felel meg a legjobban.

Más megközelítések a játék interakciós keretei között vizsgálták a gyermekek nyelvi tevékenységét. Maltz és Borker (1991) amerikai óvodáskorú lányok és fiúk nyelvi viselkedését elemezte, s eredményeik megerősítették a nemileg eltérő nyelvi viselkedésről szóló feltételezésüket, de ellentmondtak annak, hogy a gyerekek egyszerűen „lekopíroznák” a felnőttek gender-identitást kifejező nyelvi magatartást. Maltz és Borker végül is arra a következtetésre jutottak, hogy a játék közben megfigyelt nemileg eltérő nyelvi magatartási minták azzal magyarázhatók, hogy máshogyan és más céllal, ebből következően más kommunikatív szándékkal játszanak együtt a fiú- és a lánycsoportok. A fiúk a domináns pozíció megszerzése érdekében verbális küzdelmet folytatnak, a lányok csoportjaiban nincs kiosztott vagy megszerzett domináns pozíció, ennek megfelelően közös döntéseket hoznak. Az említett vizsgálatban a fiúk csoportjára a provokatív nyelvi megnyilvánulások és a verbális agresszivitás volt jellemző

inkább, míg a lányok nyelvi magatartása kooperatív és empátiára épülnek bizonyult.

A gender individuális komponensének értelmezésében a pszichoanalitikus modellek is az anya szerepét helyezik a központba, csak másképpen interpretálják azt. Chodorow (2000) *nemi szerep differencia-modellje* például azt tételezi fel, hogy a nemi különbözőség aszimmetria is egyben, amely azáltal váltódik ki, hogy a fiúk és lányok anyjukhoz fűződő viszonya aszimmetrikus. Chodorow szerint az az egyszerű és kézenfekvő tény, hogy az anya-gyermek kapcsolat aszimmetriával jellemezhető, magyarázza meg azt, miért különbözik egymástól a férfi és a női nyelvi viselkedés. A lányok anyjukhoz fűződő viszonya kontinuitást mutat, amelynek következtében öntudatlanul is olyan tulajdonságok fejlődnek ki bennük, mint az empátiás-készség, a beleérző-képesség, a kötődéstudat, melyek verbalizálása nyilvánvalóan sajátos nyelvi eszköztárat feltételez. A fiúkat ezzel szemben maguk az anyák ösztönzik arra, hogy apjukat példaképnek tekintsék, és forduljanak el anyjuktól. Chodorow ezt a folyamatot „*kikényszerített önazonosulásnak*” nevezi. A folyamat végeredménye az, hogy a fiúk megtanulják nem kimutatni és leküzdeni természetes érzéseiket, azok verbalizálását a kommunikáció során.

Chodorow a kritika hatására modelljét a társadalmi hierarchia alapján értelmezte újra, s úgy vélte, hogy az anya-gyermek viszonyt a fiúk konfliktusként élik meg, ami felnőtt korukban a nők felett gyakorolt dominancia formájában csapódik le. Chodorow ezen későbbi megfontolásaiban is fontos szerephez jut a nyelv. Az olyan típusú anyai viselkedési forma, amit a fiúk gyakran úgy értelmeznek, mint a verbálisan is kinyilvánított szeretetnélküliség – írja a szerző –, és egyáltalán az érzelmeket nem előtérbe helyező kommunikációs stílus arra ösztönzi a fiúkat, hogy később maguk se tematizálják érzelmeiket, és csak a tényeket vigyék bele a beszélgetésbe. Az anyák fiúgyermekük felé közvetített beszédstílusának minősége csak azután változik meg, hogy a fiúgyermek tőlük függetlenedett, önállósodott. Az anyák verbális stílusát ekkortól újra a szociabilitás és az emócionális fogja jellemezni. A fentiekben ismertetett chodorow-i pszichoanalitikus modellben csak implicit utalás történik arra, hogy az anya verbális magatartása okozza azt, hogy felnőttkorra a kommunikációban a férfiak verbálisan dominálnak. Ennek magyarázata a következő: az anya verbális elutasítása során a fiúgyermek megtapasztalja az anya felette gyakorolt nyelvi hatalmát, az alárendelt szerepét, s e tapasztalás során sajátítja azt a kommunikációs stílust, amely a hatalmat és a mások fölötti uralmat szimbolizálja.

A társadalmi nem konstrukciójának individualitását hangsúlyozza a Bourdieu (2000) nevéhez fűződő habitus-elmélet is. Bourdieu a következőképpen határozza meg a *habitus(ok)* fogalmát: a habitus szubjektív, de nem csak individuális rendszere azoknak a struktúráknak, amelyeket a gondolkodás, a cselekvés és az észlelés sémáinak tekintünk, s amelyek minden csoportnak és

osztálynak, így tehát a nemeknek is sajátjai. A habitus strukturálja cselekedeteinket, emocionális megnyilvánulásainkat, nyelvi megnyilatkozásainkat, habitusunk jelen van a „testünkben” és a gender-identitásban is. Ugyanakkor a habitus tapasztalataink tárháza is, tehát úgy kell elképzelnünk, mint valami *modus operandit* (Krais 2001: 247). Bourdieu habitus-fogalma cselekvés-orientált, cselekvéseink szimbolikus értelmet kapnak, s cselekvéseink nyelvi meghatározottságuk is. Bourdieu szerint a folyamat, ahogyan a nemileg specifikus habitus szerveződik, úgy írható le, hogy az egyén folytonosan ellenőrzi, felülvizsgálja és értékeli az ún. *individuális és társadalmi nemi kódokat*, azaz az individuum állandóan összeveti a nemekről benne kialakult képet egyrészt a valóságban tapasztaltakkal, másrészt a társadalmilag preferált nemi sémákkal.

4. A társadalmi nem nyelvi komponense

A bevezetőben tárgyalt dietzeni gender-modellben (1993) a nyelv a gender szimbolikus összetevői között kap helyet, míg más, fentebb is tárgyalt szerzők (Landweer 1994, Hagemann-White 1993) eleve abból indulnak ki, hogy a nyelv és a nyelvhasználat önálló érvényű dimenziója a társadalmilag és szocio-kulturálisan értelmezett gender-koncepciónak. Az előbbi pozíciót gyakran érte a vád, hogy a gender fogalmát „csak” kibővítette egy nyelvi komponenssel, míg a második pozíciót azzal vádolták, hogy a gender fogalmát „csak” nyelvi egzisztenciájú fogalommal redukálták le. Ugyanakkor az is belátható, hogy a nem és nyelv viszonyulásában a nyelv szerepe nem egyszerűen „csak” szimbolikus. Ez leginkább azzal bizonyítható, hogy bár nem mindegyik nyelv rendelkezik grammatikai nemmel és genus-rendszerrel, mégsem kerülhetik meg a szexus és a gender nyelvileg explicit és/vagy implicit kifejezését.

Egyes nyelvekben a szó végződésével teszünk utalást a beszélő nemi identitására, más nyelvekben szemantikai alapú ez a megkülönböztetés (pl. *anya-apa, anyó-apó, fivér-nővér*), a kétféle megkülönböztetési mód keveredhet is egymással. A valódi grammatikai nem rendszertanilag lexikai-szintaktikai jegyként funkcionál (Huszár 2001: 33), mely egyrészt utalhat az élőlények természetes nemére, másrészt dolgokat is osztályozhat grammatikai alapon. A nyelvtani nemmel nem rendelkező nyelvek esetében (pl. magyar) a személyek élettani nemére történő utalás szóösszetételek és más lexikai eszközök segítségével valósul meg, vagyis a szó jelentésstanilag referál a szexusra, tehát a nem megjelölése szemantikai jegy alapján történik. Vannak nyelvek (pl. német), amelyek egyszerre használják a természetes nemre utaló szemantikai és lexikai-szintaktikai jegyet (*der Bruder, die Schwester*). A nyelvek egy része tehát „rákényszeríti” a beszélőre, hogy beszéd közben nyelvi-nyelvtani kategóriák használatával folyamatosan kommunikálja nemét a külvilág felé, ill. kifejezze a beszélgetőpartner nemét, vagy utaljon egy harmadik, szóban forgó személy nemére.

Ezzel összefüggésben vannak olyan elképzelések is (például Butler 2004), hogy a nyelvtani nem, azaz a szexus meg- ill. kijelölése a kommunikációban identitásjelző szerepet tölt be. Butler azt mondja, hogy éppen a nyelvtani nem az a kategória, ami eredendően implicálja a világgép nemekre és nemi identitásokra való tagolási lehetőségét. Butler gondolatát folytatva, kettős meghatározottságról van szó: a „*kettéosztott, a megosztott világ*” képe egyben nyelvi rendszertani megosztást is feltételez, míg a nyelvi rendszer nemek szerinti megosztottsága eleve indukálja a világgép nemi differenciáltságát. Butler felveti azt is, hogy a főntieket alapul véve a nyelvek önmagukban is „nemi természetűek”, mivel ilyen vagy olyan módon, de mindig kifejezik a természetes személyek szexusát, s a nemek közötti aszimmetria magában a nyelvi rendszerben keresendő, amennyiben a nem grammatikai jelöltsége valamely nem elsőbbségét is biztosítja. Butler alapján belátható, hogy a nyelv, a *langue* dimenziójában értelmezve nemcsak hogy nemileg specifikusan kategorizál, hanem abban is részt vesz, hogy a nyelvben és a nyelv által hozzuk létre a nemeket, a nemek közötti viszonyulás formáit, a nemi sztereotípiákat, az ún. *bináris oppozíciókat*. Ennek kapcsán jutottak feminista nyelvészek (például Hellinger 1985) arra a meggyőződésre, hogy a nyelvek többségében a nők és férfiak aszimmetrikus módon kerülnek megnevezésre, s az ún. *(le)képzett szimmetrikus szópárok (kolléga – kolléganő, kolléga – kollegina)* nemcsak, hogy nem szimmetrikusak, hanem a nőket csupán csak mint függelékét nevezik meg, aminek egyenes következménye hogy a nem-standard alakok alacsonyabb presztízűek (Hellinger 1985).

A gender nyelvi komponense azonban nem választható el a gender társadalmi komponensétől. Cameron (1995) véleménye az, hogy nem rekedhetünk meg a nyelvtani szűkre szabott, szexus-jelölő funkciójánál, hanem a szexus-markereket társadalmi, hatalmi és szocio-kulturális beágyazottságukban kell értelmezni, hiszen a nyelvtani nem megléte vagy hiánya is a társadalmi valóság felépítésére reflektál, azaz kapcsolatba hozható a genderrel is, s úgy is értelmezhető, mint a gender (társadalmi nem) nyelvi komponensének egy lehetséges szegmense. Annak vizsgálata tehát, hogy a férfiakra és a nőkről a nyelvben milyen nyelvi formákkal történik az utalás és milyen szemantikai tartalmú képek, konnotációk társulnak az egyes megnevezésekhez, megállapítható, hogy hogyan értelmezhető újra a nyelvtani és a lexikális eszközökkel kifejezett nem jelentése a társadalmi nem szempontjából. Például az ügyvéd lány szó nemcsak arra referál, hogy fiatal nőről van szó, hanem azt is konnotálja, hogy „csak” lányról van szó, aki véletlenül ügyvédként tevékenykedik.

A társadalmi nem nyelvi komponensével kapcsolatban Bußman (1995) azt állapítja meg, hogy a nem (szexus és gender) nyelvi kifejeződésének problematikája valójában a nyelvtani nemtől (genus) független jelenség. A genusszal rendelkező és az azzal nem rendelkező nyelvek között a különbség a nem szempontjából abban ragadható meg, hogy a genusszal rendelkező nyelvekben

a nyelvtani nem és a genusszal nem rendelkező nyelvekben a *lexikalizált nem* kategóriái azok, amelyek nem választhatóak el a nőkhöz és a férfiakhoz tapadó sztereotipikus és idealisztikus képzetektől. A nemek nyelvtani nemben való szimbolikus megjelenítődése tükrözi a szexualizált világképet (Bourdieu 2000), továbbá megerősíti a nemekhez kapcsolható mitikus-misztikus képzeteket is azáltal, ahogyan a genus nemek szerint klasszifikál és differenciál, legalábbis a nyelvtani (grammatikai) nemet ismerő nyelvekben. Ugyanakkor egyes grammatikai vagy lexikai nemmel ellátott szavak szexuális konnotációval, szimbolikus szexualizáltsággal is rendelkeznek (pl. *pipi*, *buksza* stb).

Az európai kultúrkörben még ma is találkozhatunk azzal a vélekedéssel, a grammatikai hímnem a tetterővel, az életerővel, a nagyobbal, a jobbal, a szilárdabbal, az erősebbel konnotálódik, a grammatikai nőnem pedig a silányabbal, a kisebbel, a gyengébbel, a puhábbal, a csendesebbel, a szenvedővel alkotott képzettársításokat implikálja (Breiner 1996). A grammatikai nem ily módon értékrendet és szemantikai értelmezési módokat is közvetít, azaz alátámasztja a hímnem elsődlegességét, és másodlagos kategóriává teszi a nőnemet, azaz a szexust megjelölni hivatott nyelvtani nem bipolarizált értékrendet meghatározó kategóriává lép elő, mely nyilvánvalóan befolyásolja az észlelési, értékelési mechanizmusokat és a gondolkodási, érzelmi folyamatokat, s ilyen vonatkozásban ki is lép az individuum hatásköréből, társadalmilag is meghatározott kategóriává válik, azaz a gendert is befolyásolni képes jegy lesz.

Ebből is látjuk, a nyelv és nem összefüggései túlmutatnak a nyelvtani nem és a grammatikalitás nyelvi rendszertani törvényszerűségein. A nyelv részt vesz a nemi identitás, a nemi szerepek, a nemi szerepjátszás ritualizált és sztereotipizált conceptumainak létrehozásában is. A nyelv társadalmi nemeket conceptualizáló hatását Cameron (1995) úgy modellálja, hogy a nyelvet *ikonikus* eszköznek tekinti, melynek segítségével a beszélők egyrészt a nem az aktuális szituációra vonatkoztatott fogalmát alkotják meg, másrészt azokat a nemi vonatkozásokat verbalizálják, amelyek a beszédpartnerek szexusát, gender-identitását konstruálják meg. Cameron utal arra is, hogy a férfi és női nyelvhasználat ugyanúgy konvencionalizált, szocio-kulturális sztereotípiákon alapuló, de ugyanakkor ideák, hatalmi struktúrák és hierarchiák mentén is szerveződő nyelvi konstrukció, mint bármelyik másik szociolingvisztikai beszédjegy.

A fentiekben külön-külön bemutatott és jellemzett gender-komponensek együttesen alkotják a gender fogalmát. A szociális, kulturális, szocio-kulturális, szocializációs és nem utolsó sorban individuális komponenssel szoros összefüggést mutat a nyelvi komponens. A grammatikai nyelv formájában a nyelv önálló komponens is alkot. Arra, hogy a gender egy több komponensből álló fogalom, utal az is, hogy a *nem* különböző dimenzióihoz különböző megnevezések társulnak: társadalmi nem (szociális nem), szocio-kulturális nem, pszichológiai nem.

Mint láttuk egyes szerzők a gender fogalmát elválasztják a szexus fogalmától (pl. Hagemann-White 1993, 1994, Butler 2004), míg más szerzők (pl. Dietzen 1993) úgy vélik, a szexus is csak a gender fogalmán belül, és nem azon kívül értelmezhető, például úgy, hogy a szexus a gender olyan összetevője, ami a +/- férfi ; +/- nő kategóriák mentén reprezentálódik. A gender-koncepció lényegében a nemek szociális és szocio-kulturális beágyazottságát hangsúlyozza, a konstruktivizmus fogalmából kiindulva (Nicholson 1994). A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a gender plasztikus, poliszemantikus és interaktív konstrukció. is egyben.

Az interaktivitás különösen a nyelvi komponens jellemzője. A genus grammatikai eszközökkel történő megkülönböztetése és kijelölése egyes nyelveknek rendszertani sajátosság, más nyelvekben például lexikai eszközök szolgálnak a beszélő, cselekvő, a foglalkozást űző, a megszólított és a megszólító stb. nemének megjelölésére, megkülönböztetésére. A nemi szerepek prezentálásának és reprezentálásának, perceptuálásának és interpretálásának is egyik legfontosabb eszköze a nyelv. A nyelv hozza létre a nemeket, a nem fogalmának komponenseit, a nyelv tartja fenn és működteti a fogalmi szintű szimbolikus jelentést hordozó nemi vonatkozásokat is.

Irodalom

- Alfermann, D. 1996: *Geschlechterrollen und geschlechtstypisches Verhalten*, Stuttgart – Berlin – Köln: Kohlhammer
- Behnke, C. – Meuser, M. 1999: *Geschlechterforschung und qualitative Methoden*, Opladen: Leske + Budrich
- Bem, S. L. 1981: „Gender schema theory: A cognitive account of sex typing”, *Psychological Review* 88, 354-364.
- Bilden, H. 1991: „Geschlechtsspezifische Sozialisation”, in Hurrelmann, K. – Ulich, G. (Hg.) *Neues Handbuch der Sozialisationsforschung*, Mannheim Basel: Balzt, 279-301.
- Bourdieu, P. 2000: *Férfiuralom*, Budapest: Napvilág
- Breiner, I. 1996: *Die Frau im deutschen Lexikon*, Wien: Praesens
- Bußmann, H. 1995: „Das Genus, die Grammatik und der Mensch: Geschlechterdifferenz in der Sprachwissenschaft”, in Bussman, H. – Hof, E. (Hg.): *Genus. Zur Geschlechterdifferenz in den Kulturwissenschaften*, Stuttgart: Kröner, 114-161.
- Butler, J. 2004: *Jelentős testek*, Budapest: Új Mandátum
- Cameron, D. 1995: „Verbale Hygiene. Performance und Gender-Identität”, in Pasero, U. Braun, F. (Hg.) *Konstruktion von Geschlecht*, Pfaffenweiler: Centaurus, 143-152.

- Chodorow, J. N. 2000: *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*, Budapest: Új Mandátum
- Dietzen, A. 1993: *Soziales Geschlecht. Soziale, kulturelle und symbolische Dimensionen des Gender-Konzepts*, Opladen: Westdeutscher Verlag
- Eisenmann, B. 1997: „Spracherwerb und Geschlecht”, *Linguistische Berichte* 167, 35-53.
- Goffman, E. 2001: *Interaktion und Geschlecht*, Frankfurt – New York: Campus
- Hagemann-White, C. 1993: „Die Konstrukteure des Geschlechts auf frischer Tat ertappen? Methodische Konsequenzen einer theoretischen Einsicht”, *Feministische Studien* 11, 68-79.
- Hagemann-White, C. 1994: „Der Umgang mit Zweigeschlechtlichkeit als Forschungsaufgabe”, in Diezinger, A. (Hg.) *Erfahrung mit Methode. Wege sozialwissenschaftlicher Frauenforschung*, Freiburg: Universitätsverlag, 301-318.
- Hellinger, M. 1985: *Sprachwandel und feministische Sprachpolitik. Internationale Perspektive*, Opladen: Leske + Budrich
- Huszár Á. 2001: „A nyelvtani nem a mentális lexikonban”, *Modern Nyelvoktatás* VII. 4, 31-38.
- Klann-Delius, G. 1980: „Welchen Einfluss hat die Geschlechtszugehörigkeit auf den Spracherwerb des Kindes?”, *Linguistische Berichte* 70, 63-88.
- Krais, B. 2001: „Geschlechterverhältnis und symbolische Gewalt”, in Althoff, M. (Hg.): *Feministische Methodologien und Methoden. Traditionen, Konzepte, Erläuterungen*, Opladen: Leske + Budrich, 245-251.
- Landweer, H. 1994: „Generativität und Geschlecht. Ein blinder Fleck in der sex/gender Debatte”, in Wobbe, T. – Lindemann, G. (Hg.): *Denkachsen. Zur theoretischen und institutionellen Rede vom Geschlecht*, Frankfurt: Suhrkamp, 147-170.
- Lorber, J. 2001: „Gender Paradoxien. 'Die Nacht zu seinem Tag': Die soziale Konstruktion von Gender”, uo.194-200
- Maltz, D – Borker, R. A. 1991: „Missverständnisse zwischen Frauen und Männern kulturell betrachtet”, in Günthner, S. Kotthoff, (Hg.): *Von fremden Stimmen*, Frankfurt: Fischer, 52-74.
- Nicholson, L. 1994. „Was heisst gender?”, in *Geschlechterverhältnisse und Politik*, hg.v. Institut für Sozialforschung, Frankfurt: Suhrkamp, 188-220.
- West, C. Zimmerman, D. H. 1992: „Doing gender”, in Lorber, J. Farrel, S. (eds.): *The Social Construction of Gender*, Newbury Park: Sage, 13-37.